

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ КЛАСИЧНОЇ АРАБСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПЕРІОД АББАСИДІВ

Осадча Ю. Б.

Численні медичні праці, написані в абасидські часи (VIII–XII ст. н. е.): Ібн Сіна (Ibn Sīnā, Avicenna – 980–1037), Абдель Латиф (‘Abd al-Latīf al-Baghdādī, al-Muwaffaq – пом. 1231), Ібн Зухр (Ibn Zuhr, Avenzoar – пом. 1162), ар-Разі (ar-Rāzī, Rhazes – бл. 865 – бл. 925), Ібн Рушд (Ibn Rushd, Averroes – пом. 1198), аз-Заграві (az-Zahrāwī – пом. бл. 1000), Ібн Нафіс (Ibn an-Nafīs – пом. 1288), Хунайн бін Ісхак (Ḥunayn ibn Iṣḥāq – бл. 809/10–877) та інші, завжди викликали інтерес великої кількості спеціалістів-сходознавців, чим і пояснюється розмаїття робіт, присвячених як загальній проблематиці історії медицини Сходу, так і деяким аспектам арабської лексикології.

Пропоноване дослідження присвячене одному з *актуальних напрямів* арабської лексикології – проблемам виникнення наукової медичної термінології в арабській мові та джерелам її формування. Зазначимо, що дослідження в галузі зіставної семантики вже протягом тривалого часу перебувають серед найбільш *актуальних напрямів* мовознавства взагалі та лексикології зокрема і становлять значний інтерес як з погляду фундаментальної науки, так з погляду науки прикладної, оскільки дають багатий теоретичний та практичний матеріал.

Загальною метою пропонованого дослідження є, насамперед, встановлення історичних рамок, під які підпадає термін “класична”, й обґрунтовано довести, чому ми обрали саме цей історичний період розвитку арабської медичної термінології. Для виконання *поставленого завдання* ми зробимо невеликий історичний екскурс для більш чіткого розуміння того, в яких умовах існувало арабське суспільство на той час; якими були першочергові завдання, що їх висували правителі Халіфату – арабо-ісламської теократичної держави; що саме спричинило великий поштовх для розвитку наук і які мови й культури найбільш суттєво вплинули на становлення та розвиток арабської наукової мовної спадщини, зокрема медичної термінології.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку, на нашу думку, полягають у розв’язанні питань, що стосуються

постійних протиріч, із якими стикається арабська медична термінологія, а саме, між семантикою цих термінів та їхньою етимологією, які перебувають у складних взаємовідносинах одна з одною. В одних випадках вони збігаються, коли семантика наче виростає з етимологічного значення слова, що лягло в основу терміна, допомагаючи кращому розумінню самого терміна; в інших – семантика зовсім не співвідноситься з етимологією. Складність полягає у тому, що в дослідженні арабської медичної термінології ми не можемо спиратися лише на один із цих чинників, хоча відомо, що етимологія становить здебільшого історико-науковий чи пізнавальний інтерес.

Попри значну кількість праць науковців-арабістів, які займалися вивченням східної медичної літератури, *невирішеними залишаються питання*, які стосуються джерел формування класичної арабської медичної термінології, становлення конкретних медичних термінів в арабській мові та їх функціонування в процесі комунікації сьогодення.

Головне завдання пропонованого дослідження полягає у розв'язанні таких питань: а) які саме культури, мови і наукові традиції мали найбільший вплив на становлення арабської наукової термінології, зокрема медичної; б) які саме етапи розвитку пройшла арабська медична термінологія; в) теоретичний спадок яких найвидатніших постатей тих часів можна вважати найвпливовішим і найбільш авторитетним.

Саме видання “Канону медичної науки” (Qānūn fī ṭ-ṭibb, 1020) Ібн Сіні (лат. Авіценна, Ibn Sina, Avicenna – (980–1037) російською мовою за радянських часів значно пожвавило дослідницьку роботу, що стосувалася вивчення історії медицини на Сході й джерел формування арабської медичної термінології, яка широко представлена в абсолютній більшості медичних трактатів-рукописів, написаних або перекладених саме арабською літературною мовою. Ця подія, в першу чергу, викликала інтерес до всебічного дослідження життя та творчості Ібн Сіні. Було захищено низку кандидатських дисертацій, які всебічно висвітлювали роль і значення “Канону” в тих чи інших галузях медичної науки (див. праці А. К. Арендса, А. А. Аскарова, В. К. Джумаєва, Ю. Н. Завадовського, А. К. Кадірова, В. М. Карасика, У. І. Каримова, Б. Д. Петрова, М. Р. Раджабова, В. Н. Терновського та ін.). Зокрема, дуже відомими дослідниками життєдіяльності Ібн Сіні можна вважати Ю. С. Арзуметова,

К. Ю. Юлдашева (їхня відома праця – “Медицинские взгляды Ибн Сины”) та Х. Хікматуллаєва, який займався дослідженням трактату Ібн Сіні “О сердечных лекарствах”. Мусимо констатувати, що дослідженням медичної діяльності інших вищезгаданих стародавніх лікарів Сходу займалися дуже мало.

Стосовно проблематики виникнення та розвитку арабської наукової термінології взагалі слід вказати на працю М. Є. Недоспасової “Вопросы развития современной арабской терминологии”. В. С. Рибалкін у своїй монографії “Классическое арабское языкознание” звертається до питань формування й розвитку арабської національної традиції в аспекті дослідження мови: арабської граматики, лексикології й лексикографії. Деякі аспекти пропонуваного дослідження розглянуті А. Ю. Кримським у його праці “История арабов и арабской литературы, светской и духовной”.

До аналізу окремих аспектів специфіки розвитку та становлення арабської медичної термінології зверталися здебільшого західні арабісти. Слід зазначити вагомий внесок у розробку даної проблематики А. Шпренгера, І. Мейера, К. Броккельмана, Л. Леклерка, Дж. Шлейфера, Ф. Сезгіна, В. Розена, П. Пормена, Е. Саваж-Сміт.

Серед російських науковців слід зазначити Г. Т. Арсланяна та Я. І. Шубова, які створили єдиний російсько-арабський медичний словник та російсько-латино-арабський медичний словник.

На думку багатьох учених-арабістів й істориків, період з другої половини VIII і до початку XIII століття був найбільш плідним в історії середньовічної арабо-мусульманської культури [Фильштинский 2006, 4, 302–303; Рибалкін 2003, 68].

Цей відтинок часу можна охарактеризувати відносним затишшям, коли із завершенням арабських завоювань (початок VII – середина VIII сторіччя) добігав кінця процес арабізації підкорених народів та мовної асиміляції. Саме поняття “араби” змінює свій зміст: оминаючи істотну різницю у рівні суспільного життя, історичній долі та національних традиціях, унаслідок синтезу культур, залучених до ісламу народів, виникає єдина арабо-мусульманська культура, яка на багато століть вперед запроваджує певні норми поведінки, психологію, ідеали, світосприйняття та життєвий устрій.

Це своєрідне злиття культур перебувало під безперечним впливом ісламської релігії та арабської мови. Саме це розмаїття народів, які мешкали на території Халіфату, в етнічному їх відношенні

зумовила багатогранність і неповторність арабо-мусульманської культурної традиції, яка поруч з індійською та греко-латинською є однією з трьох найголовніших традицій світу [Рибалкін 2003, 7].

Арабський Халіфат, до складу якого входили як мусульмани, так і представники інших релігій, був багатомовною спільнотою, для якої рідними та широкоживаними були арабська, середньоперська (пехлеві), парфянська, сирійська, гебрайська, тюркські мови й значна кількість місцевих діалектів. Слід зазначити, що, незалежно від релігійних уподобань тих чи інших народів Халіфату, саме в зазначений вище період часу, літературна арабська мова поступово набуває рис *lingua franca*, універсальної, “денационалізованої” мови. Дуже часто її порівнюють з латиною, яка широко використовувалася вченими, теологами, філософами і просто освіченими людьми середньовічної Європи. Арабська мова, у свою чергу, була елементом спільної культури. Кожен освічений мусульманин того часу – серед іранців, тюрків, мешканців Андалусії й Індії – намагався оволодіти мовою священного Корану й обширної богословської літератури. Бездоганне володіння літературною арабською мовою набувало не лише обов’язкового характеру (духовенство, чиновники, юристи, перекладачі), але навіть увійшло до “модних” тенденцій у спілкуванні між людьми.

Своєрідна мовна єдність тих часів значною мірою полегшувала сприйняття античного культурного спадку, який, завдяки діяльності перекладачів, зумовив величезний поштовх у розвитку власне арабо-мусульманської науки й культури різних напрямів.

В історичному аспекті очевидно, що розквіт арабо-мусульманської науки й культури збігався у часі з періодом радикальних політичних змін і приходом до влади нової правлячої верхівки.

Багато дослідників-сходознавців усього світу схиляються до думки, що ця подія не являла собою лише звичайний перехід влади від династії Омейядів, яка очолювала Халіфат приблизно 100 років, із 661 по 750 роки, із столицею у Дамаску, до династії Аббасидів, яка проіснувала майже 500 років, із 750 по 1258 роки, коли її столиця, Багдад, була захоплена монголами й повністю зруйнована.

Слід зазначити, що під час правління Омейядів ледь помітно виокреслилися рамки майбутньої арабської наукової системи

серед вже добре відомих, розвинених і дієвих наукових систем античної Греції, імперії Сасанідів, Індії, Китаю, Сирії та інших.

У свою чергу, починаючи з 750 року, коли до влади прийшли Аббасиди, докорінно змінюється ставлення людей до створення власної арабо-мусульманської наукової спадщини. Аббасидські правителі добре розуміли значення науки для своєї імперії. Знання вчених були дуже важливі, оскільки вони слугували не лише зростанню інтелектуального потенціалу імперії, але й приносили практичну користь у різних сферах життєдіяльності: від монументальної архітектури та планування розбудови міст до медичного обслуговування й транспорту.

Із становленням арабського Халіфату й створенням єдиної держави з певними кордонами, всі сили арабів того часу були спрямовані, з одного боку, на підкорення багатьох завойованих народів, а з іншого, велася активна політика щодо припинення кочового способу життя, розбудови міст, зведення будівель, риття каналів, прокладання доріг, упорядкування грошових відносин і розподілу спадку, встановлення сталого календарного відліку тощо. Самі обставини життя змушували до розвитку нових наукових надбань.

Невід'ємним фактором всебічного опанування арабами новими науками в період Аббасидів слугував переклад, якому тогочасні вчені приділяли дуже багато уваги.

Перекладацька діяльність і переклад взагалі мали такі особливості:

1) різноплановість жанрової і тематичної забарвленості перекладених творів (наукові розробки, філософські трактати, медичні арджузи, художня проза й поезія);

2) здійснення перекладу на арабську з різних мов: грецької, перської, середньоассирійської тощо. Яскравим прикладом відношення неарабів до арабської мови, якою здебільшого вони послуговувалися і на яку робили переклади, може слугувати думка видатного хорезмійського вченого ал-Біруні (al-Bīrūnī – 973–1048). Він є автором праць, які охоплюють увесь спектр знань того часу. Цікаво, що в усіх його роботах, які дійшли до нашого часу, немає жодного сліду мусульманських канонічних наук: богослов'я та фікгу. Очевидним є той факт, що ал-Біруні віддавав перевагу саме іранській традиції у всіх сферах науки й культури та негативно ставився до арабського впливу на всі сфери життя й науку

зокрема. Він критично висловлювався щодо арабської системи написання, вважаючи, що її головною вадою є схожість у написанні букв та необхідність пильнування за точками, відсутність яких робить неможливим розуміння тексту. Але, в той же час, він вважав арабську мову єдиною придатною для науки мовою [Фильштинский 2006, 308–309];

3) намагання перекладачів різних націй та віросповідань (перси, індійці, євреї, сирійці та інші) якомога точніше передати арабською мову оригінала, для чого багаторазово здійснювалися спроби перекладу одного й того ж тексту. Зазначимо, що розробка й переклад світських і так званих неарабських наукових дисциплін (медицина, алхімія, географія, математика тощо) хоча і велася арабською мовою, здебільшого її провідниками були не араби, а представники інших націй, які мешкали на території Халіфату. Приблизно до VI століття нашої ери наукові традиції Давньої Греції багато в чому вичерпали себе, однак збереглися численні наукові й філософські праці. В Персії й Індії, на відміну від Греції, наукова традиція на ті часи була досить окресленою і процвітаючою. Тому, здебільшого, саме перські й індійські вчені відіграли велику роль у науковій та лінгвістичній розшифровці давньогрецьких рукописів.

Ібн Халдун (Ibn Khaldūn – 1332–1406), прославлений арабський історик, виходець із Андалусії, у своєму історико-соціологічному трактаті “Мукаддама” пояснює цей феномен тим, що араби звикли вести кочовий спосіб життя, а згодом – у Халіфаті – займалися політичною діяльністю. Саме це, на думку автора, зумовило брак часу для наукової діяльності. Що ж стосується підкорених народів, то для них наука була єдиним способом для досягнення визнання й отримання посад і винагород [Рибалкін 2003, 87];

4) створення “шкіл перекладу”, найвідомішою з яких стала школа Хунейна бін Ісхака (Ḥunayn ibn Ishāq – 809/10–877).

Слід особливо звернути увагу на величезний внесок та беззаперечний успіх перекладачів-піонерів періоду Аббасидів, які, незважаючи на повну відсутність багатьох наукових понять і термінів в арабській мові, спромоглися відшукати, створити й запровадити нові словоформи й терміни-відповідники, яких бракувало для описання тієї чи іншої галузі науки.

Самі халіфи періоду Аббасидів замовляли численні переклади наукових трактатів, присвячених різноплановим “світським”

галузям науки, таким як: філософія, медицина, математика, геометрія, астрономія, алхімія, метафізика тощо. З давньогрецької на арабську були перекладені праці з геометрії Евкліда, з астрономії – Птолемея, з медицини – Галена й Гіппократа, з фармакопеї – Діоскорида. Насамперед, замовників цікавила практична сторона знань і можливість за допомогою астрології передбачати майбутнє, за допомогою алхімії отримати владу над природою та людьми, за допомогою медицини зберегти здоров'я і подовжити життя. Праці з астрономії використовувалися також для задоволення потреб мореплавства. Так, суперництво між різними течіями ісламу, а також між ісламом й іншими віросповіданнями стимулювало переклад праць з філософії і логіки, які сприймалися як могутня зброя в релігійній полеміці. В арабській науковій термінології ці науки навіть зазначалися як “неарабські” або “старовинні” (al-'ulūm al-qaḏīma, 'ulūm al-'awā'il), тобто античні. Вони ж сприяли паралельному розвитку “наук арабських” ('ulūm al-'arab) – філології, богослов'я, фікга (мусульманського права) та інших [Рибалкін 2003, 87].

Що ж стосується роботи згаданих вище шкіл перекладу й безпосередньо перекладу арабською мовою медичних трактатів античних, сирійських, перських та інших вчених, ми вважаємо за потрібне зупинитися на цьому питанні детальніше трохи згодом.

Знання дослідників про період Джагілії та раннього ісламу здебільшого спираються на п'ять основних джерел інформації: археологічні знахідки, стародавні написи, ісламські релігійні тексти (Коран та хадіси, які були записані пізніше), оцінки науковців-істориків та поетичні твори.

Стосовно проблематики пропонованого дослідження всі згадані вище інформативні джерела носять доволі обмежений характер. Так, археологічні знахідки дають лише натяк на ставлення суспільства до медичної практики з метою запобігання хворобам. На сьогоднішній день не виявлено жодного стародавнього напису тієї епохи, який свідчив би про медичні здобутки арабів. У Корані також немає згадки про медичну практику. Хадіси, у свою чергу, продемонстрували широке уявлення стосовно лікування певних хвороб, про які ще за життя згадував пророк Мухаммад (570–632).

Пізніше ці рекомендації створили окремий жанр медичних творів, відомий нам як “Медицина пророка” (ṭibb an-naḏī, aṭ-ṭibb

an-nabawī). Але не всі медичні традиції, які були представлені в працях цього жанру, вважалися достовірними науковцями-медиками тих часів.

З іншого боку, відомий мусульманський учений, сунітський мухаддіс – традиціоналіст ал-Бухарі (al-Bukhārī – 810–870) взагалі поділяв наукові здобутки тих часів на правильні (ṣaḥīḥ) та інші, що викликало обурення представників інших релігійних конфесій, спричинивши жорстоку критику й конкуренцію серед медиків.

Як показує Ібн Халдун у “Мукаддамі”, бедуїни мали певні медичні знання, які, головним чином, спиралися на власний індивідуальний досвід. Вони успадковували його від старійшин свого племені. Іноді вживаний спосіб лікування був дієвим, але частіше – ні. Такий спосіб лікування зовсім не спирався на жодну з уже існуючих медичних практик.

Отже, через всі ці методологічні труднощі, доісламська поезія лишається єдиним джерелом інформації, що дає нам змогу ознайомитися із медичними здобутками арабів періоду Джахлії та раннього ісламу. У своїх творах поети виразно і детально описують процес лікування хворих та засоби, що їх використовували медики.

Цікавим є той факт, що вже в доісламській поезії, саме в текстах, які висвітлювали медичну проблематику, чітко простежується давньогрецька лінгвістична традиція. Так, в уривку з поезії VII ст. йдеться про зонд, який використовували для лікування пошкоджених кінцівок. Автор використав термін *mīl*, який є запозиченням грецького відповідника *mēlē* для позначення зонду.

Значна кількість поетичних рядків присвячена різноманітним захворюванням, з якими постійно стикалися жителі пустель, унаслідок чого виникали нові терміни на позначення тих чи інших хвороб. Деякі з них були пізніше використані в медичній літературі: *suʿāl* (кашель), *khunāq* (задуха), *zūkām* (нежить), *kalab* (сказ); інші так ніколи й не набули поширеного вжитку серед медиків: *ʿaraj* (скалічення), *qudād* (шлунковий розлад).

Неможливо переоцінити вплив античної наукової традиції на становлення і розвиток арабської мовної наукової спадщини. Праці давньогрецьких медиків слугували взірцем і набули найвищого авторитету серед мусульманських науковців.

У давній Греції медична практика тривалий час розвивалася в

руслі єдиного філософського знання – натурфілософії. Усі великі медики були філософами і, навпаки, багато видатних філософів мали добрі знання в галузі медицини. Основні досягнення давньогрецької медичної теорії сформульовані у таких тезах: 1) організм являє собою єдність протилежностей; 2) здоровий організм – результат рівноваги протилежних сил: сухого й вологого, теплого й холодного, солодкого й гіркого тощо, перевага однієї сили над іншою і є причиною хвороби; 3) протилежне виліковується протилежним (“*contraria contrariis curantur*” – теза, авторство якої дуже часто приписують Гіппократу).

Вважаємо за необхідне охарактеризувати медичну діяльність двох вчених періоду античності. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти, з якими саме труднощами стикалися арабо-мусульманські дослідники та перекладачі, вивчаючи медичні трактати античних авторів.

1) Гіппократ – (лат. *Hippokrates* – бл. 460–377 р. до н. е.). Його називали “батьком медицини” і вважали реформатором античної медицини. Найвидатнішою пам’яткою його гуморальних ідей та вихідним пунктом професійної лікарської етики по праву вважається клятва Гіппократа.

Найбільшою повагою та авторитетом серед арабо-мусульманських медиків періоду, який розглядається, користувався “Збірник” Гіппократа. До складу цієї монументальної праці входило два хірургічні трактати “Про суглоби” і “Про переломи”, знання й цитування яких було обов’язковою умовою визнання професійності медиків Арабського Халіфату [Pormann, Savage-Smith 2007, 85–88].

2) Гален (лат. *Claudius Galenus* – бл. 129 – бл. 200). Вважався видатним анатомом, працював лікарем-хірургом при школі гладіаторів, завдяки чому набув величезного досвіду в лікуванні поранень, переломів та вивихів. Лейтмотивом викладацької та професійної діяльності Галена було ототожнення медицини та філософії. Багато творів Галена безнадійно втрачені, деякі дійшли до нас завдяки саме арабським перекладам, зробленим у IX–X століттях. Без сумніву, його твори істотно вплинули на розвиток арабської медицини. Особливо авторитетним серед мусульманських лікарів був величезний трактат Галена “*De methodo medendi*” (Метод ведення лікування, або Велика наука), який існував також в численних скорочених версіях. Саме цей трактат Галена складав

основу освіти мусульманських лікарів [Pormann, Savage-Smith 2007, 85–88].

Спираючись на той факт, що арабська медична термінологія формувалася здебільшого під впливом грецької лінгвістичної традиції, вважаємо за потрібне лише коротко зазначити, що на її формування також вплинула сирійська традиція (головним чином, як трансформатор праць Аристотеля, Галена й Гіппократа, які були перекладені видатними сирійськими лікарями-перекладачами з давньогрецької на сирійську та арабську мови); перська наукова спадщина (в епоху Сасанідів найбільш знаковою подією для східної медицини вважалось створення академії в місті Гундешапурі, яка була тоді своєрідним міжнародним медичним центром і поєднувала лікарський досвід іранських, індійських, давньогрецьких і сирійських учених. У цій академії активно велася перекладацька діяльність. Твори античних авторів були перекладені мовою пехлеві. Арабська медична термінологія налічує велику кількість понять і термінів, які були запозичені з середньоперської мови); індійська й китайська медичні науки (перська медична традиція являла собою призму, через яку слабкі відголоски цих двох найяскравіших та найрозвинутіших медичних традицій Сходу доносилися до арабо-мусульманських лікарів. Зокрема, була широко відома давньоіндійська медична система – Аюрведа чи Аюр-Веда (від санскр. “āyus” – “значення життя”, “життєвий принцип” або “довге життя” і “veda” – знання).

Підсумовуючи все вищесказане, хотілося б підкреслити, що арабська медицина зробила величезний внесок у формування сучасної медичної термінології, насамперед завдяки збереженню медичної спадщини античного світу. У X ст. з грецької на арабську мову були перекладені майже всі твори Гіппократа та Галена. На цій монументальній базі розпочалося становлення арабської медичної літератури. Спочатку це були, головним чином, компілятивні обробки грецьких творів, але згодом з'являються і самостійні трактати, написані арабською мовою. До них належать праці Ібн Сіні й ар-Разі, в яких утверджувалася й фіксувалася арабська медична термінологія. Основні трактати ар-Разі з медицини – “Всеохоплююча книга з медицини” (al-Ḥāwī) і десяти томна праця “Медична книга, присвячена Мансуру” (aṭ-ṭibb al-manṣūrī) – це своєрідні медичні енциклопедії, викладені арабською мовою. Всесвітнє визнання отримав трактат Ібн Сіні “Канон медичної

науки” (Qānūn fī ṭ-ṭibb, 1020) – праця енциклопедичного характеру, в якій осмислені й розвинуті настанови античних медиків, згідно із досягненнями і здобутками арабської медицини. У цьому контексті, *підсумовуючи* всі історичні й соціокультурні фактори впливу на арабську мовну наукову спадщину з боку інших культур і медичних традицій, викладених вище, доходимо *висновку*, що стратегії виникнення та розвитку арабської медичної термінології спиралися на три головні прийоми: 1) транслітерація запозичених лексем; 2) “калькування” або пряме запозичення термінів; 3) утворення власних термінів на позначення медичних реалій шляхом метафоричного перенесення та метонімічного розширення значення загальноновживаної арабської лексики.

ЛІТЕРАТУРА

- Грюнебаум фон Г. Классический ислам (600–1258).* Москва, 1988.
- Завадовский Ю. Абу Али Ибн Сина: Жизнь и творчество.* Душанбе, 1980.
- Звегинцев В. История арабского языкознания. Краткий очерк.* Москва, 1958.
- Карузин П. Словарь анатомических терминов.* Ленинград, 1928.
- Кримський А. Вибрані сходознавчі праці.* Т. I. Київ, 2007.
- Рибалкін В. Грецький вплив на арабську лінгвістичну традицію // Східний світ, 2000, №2.*
- Рыбалкин В. Классическое арабское языкознание.* Киев, 2003.
- Фильштинский И. История арабов и Халифата (750–1517).* Москва, 2006.
- Pormann P., Savage-Smith E. Medieval Islamic Medicine.* Cairo // *The American University in Cairo Press, 2007.*